

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Images of ethnicity in later medieval Europe

Weeda, C.V.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Weeda, C. V. (2012). Images of ethnicity in later medieval Europe.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Beelden van etniciteit in laat- middeleeuws Europa

Duitse agressie, Engelse dronkenschap, Franse arrogantie – dergelijke hedendaagse, populistische clichés waren al in de Middeleeuwen gangbaar. In de twaalfde eeuw ontwikkelde zich, althans onder intellectuelen, een vastomlijnd idee dat groepen etnische eigenschappen deelden, zoals een volksaard, gebaseerd op een gemeenschappelijke afkomst. Vooroordelen over vreemde volkeren, maar ook over de eigen groep, kwamen tot uitdrukking in een voorheen ongekende explosie van etnische stereotypen. Menselijke diversiteit werd voorgesteld in meestal, hoewel niet uitsluitend, negatieve beelden van de ander. De twaalfde-eeuwse toename van etnische stereotypen, van uitingen van vooroordelen, trots, en morele afkeuring, zijn zowel een getuigenis als katalysator van een groeiend etnisch bewustzijn onder intellectuelen in Noordwest-Europa. Tegen de achtergrond van een toenemende mobiliteit, de ‘twaalfde-eeuwse renaissance’, en pogingen van het kerkelijke instituut om de denkwereld van Europa’s bevolkingsgroepen van christelijke geloofsbeginselen en – waarden te doordesemen, onderzoekt deze studie het gebruik van etnische beelden in Noordwest-Europa in de latere Middeleeuwen.¹ Op welke gronden schreven de clerus en monniken mentale en fysieke eigenschappen toe aan etnische groepen? Meenden zij dat etnisch karakter aangeboren was, doorgegeven van generatie op generatie? Was deze vooronderstelling gegrond op een ‘wetenschappelijke’ theorie of gestructureerde kennis dat mensen een volksaard zouden delen? Hoe relevant was het idee dat een volksaard bestond voor ideeën over etniciteit? Of waren zulke opmerkingen niet meer dan primitieve, emotionele uitdrukkingen van haat en xenofobie, zoals sommige mediëvisten als Carlsruh Brühl beweerden?²

Deze studie stelt dat beelden van etniciteit vanaf de twaalfde eeuw ‘gebiologiseerd’ werden als gevolg van de opmars van de medische theorie over de humeuren en invloed van het klimaat in het Westen, door vertalingen van Arabische traktaten. In Noordwest-Europa – het nieuwe hart van macht en kennis – absorbeerden clerici en monniken dergelijke theorieën en pasten ze aan om het Noorden te herpositioneren als een regio waar de keur der mensheid werd geproduceerd: intelligente, dappere, blanke christenen die hun emoties in bedwang hielden. Maar, in tegenstelling tot het werk van sommige geleerden, benadrukt deze studie dat binnen het christendom de elite onder zichzelf de

1 Voor de toenemende afbakening van de grenzen van het christendom en categorisering van groepen zie, *The Formation of a Persecuting Society*.

2 Brühl, *Die Geburt zweier Völker*, 275.

competitie aanging om zich te presenteren als de ideale beschermers van het geloof, in plaats van eenheid uit te stralen. Evenzo werden etnische verschillen in de medische theorie door sommigen toegeschreven aan een zondige dispositie als gevolg van de zondeval, waarna bepaalde etnische karaktereigenschappen ‘erfelijk’ werden verklaard. In plaats van etnische stereotypen enkel als uitdrukkingen van primitieve haat te beschouwen, of als een direct product van staatsvormingsprocessen, onderzoekt deze studie de relevantie van etnische stereotypen in West-Europese gemeenschappen vanuit een sociaal-cultureel perspectief, met het oog op hun waarde als beelden die mogelijke aanspraken ondersteunen op een sociale machtspositie binnen het christendom.

In deze studie stel ik dat volksaard een relevant concept was in West-Europa vanaf de ‘lange twaalfde eeuw’, dat als een bestanddeel van etnische stereotypen uitdrukking kon geven aan ideeën over gedeelde etnische groepeigenschappen. Deze konden op hun beurt – in het licht van sociaal-culturele normen –reputaties als een vorm van cultureel kapitaal smeden binnen een internationale context. Maar etnische stereotypen konden ook het onderwerp zijn van ethische introspectie. Door deze studie heen laat ik zien dat de ‘etnische’ neiging om voor bepaalde zonden te zwichten – als een ‘etnische karaktereigenschap’ – gezien kon worden als een erfelijke vlek die de mens moest zien weg te poetsen. Deze menselijke vlek werd door sommige geleerden als een bepalende factor beschouwd in het proces bij groepen om het christendom te omarmen, maar ook in hun lotsgeschiedenis en de geschiedenis van de mensheid zelf.

Deze studie bestaat uit drie afdelingen. Het eerste deel onderzoekt hoe de wetenschappelijke theorie (humeuren- en klimaattheorie) bijdroeg aan ideeën over volkskarakters in Noordwest-Europa. De tweede afdeling behandelt de ontwikkeling van lijsten met volkseigenschappen die diversiteit reflecteren, en hun ethische, literaire en sociale benutting. Het derde deel bespreekt de aanwending van etnische stereotypen vanuit een sociaal-cultureel perspectief in de Franse, Duitse en Engelse gebieden.

In hoofdstuk 1 dient franciscaner monnik Bartholomaeus Anglicus’ voorstelling van volkskarakters in zijn ‘bestseller’ *Over de eigenschappen der dingen* als uitgangspunt voor de overdracht van ‘wetenschappelijk’ en religieus-intellectueel denken over etnisch karakter. Graden van verchristelijking in kaart brengend, biedt zijn handboek, met zijn omschrijvingen van de volkeren, een uitvoerig naslagwerk voor franciscaner bedelmonniken op hun prekenmissies. In dit hoofdstuk plaats ik Bartholomaeus’ etnisch-religieuze beelden op een oost-west as, die voor intellectuelen een herkenbare betekenis had. Het Oosten, de wieg van de mensheid en locatie van het Paradijs, vertegenwoordigde verleden en toekomst – met de apocalyptische verwachting dat het hemelse Jeruzalem daar zou neerdalen aan het einde der tijden. Twee andere concepten plaatsens etnische groepen eveneens langs de oost-west as: het idee onder sommige intellectuelen dat het einde der tijden zou aanbreken als het christendom de verste uithoeken van het Westen had bereikt; en het translatieconcept, voor het eerst gearticuleerd aan het hof van Karel de Grote maar in de twaalfde eeuw uitgebreid, waarin kennis, macht, en hoofsheid (alsook commerciële producten) vanuit het

Oosten naar het Westen waren overgebracht, van Athene, via Rome naar Parijs, zowel in tijd als ruimte. Ik stel dat in deze periode West-Europa, in het bijzonder Noord-Frankrijk, gepresenteerd werd als het nieuwe hart van de christelijke beschaving. In de bijbelse traditie werden de noordelijke rafelranden echter als beloofde landen van melk en honing voorgesteld, regio's waar de kerstening nog altijd gaande was, waarvan de bewoners echter semi-heidense barbaren waren die de opbrengsten van hun land verkwanselden. Als volger van de traditie neemt Bartholomaeus vaak beelden over van oudere bronnen als Orosius en Isidorus van Sevilla – een invloedrijk doorgeefluik van klassieke stereotypen. In deze traditie worden etnische namen etymologisch verklaard, door verwijzing naar de mythologische stichter van de groep, geografische kenmerken of hun volksaard (bijvoorbeeld Thuringer komt van *durus*, hardheid). Dit weerspiegelt het idee dat woorden de 'essentie' van dingen reflecteren.

In hoofdstuk 2 wordt Noordwest-Europa – in zijn eigen ogen het nieuwe hart van macht en kennis – op een noord-zuid as geplaatst. Aan het einde van de elfde eeuw wordt de antieke Griekse klimaattheorie opnieuw geïntroduceerd door vertalingen van Arabische medische teksten in het Latijn. In de traditionele klimaattheorie – die fysieke en geestelijke eigenschappen verklaart als zijnde onderhevig aan omgevingsinvloeden zoals het klimaat – waren de inwoners van Noord-Europa – een koud gebied – woest en barbaars. Door de culturele en economische verschuiving van het Mediterrane gebied naar Noord-Europa, getroostten intellectuelen zich moeite – eerst geestelijken in Anglo-Normandisch Engeland, en vanaf de vroege dertiende eeuw bedelmonniken op het vasteland – om het Noorden voor te stellen als een gebied met een gematigd klimaat. Immers, een heilzame omgeving zou intelligentie veroorzaken, en in algemene zin als voorwaarde gelden voor een beschaafdere cultuur. Om een milder klimaat te creëren draaiden sommige intellectuelen zoals Bartholomaeus Anglicus hun hand er niet voor om het klimaat in theorie een beetje aan te passen, een papieren opwarming van de aarde. Vooral het milieu van Parijs, als centrum van studie, werd voorgesteld als bijzonder heilzaam, in overeenstemming met het concept van de verhuizing van kennis van het Oosten naar het Westen. De verste noordelijke uithoeken werden juist als extreem koud voorgesteld, en hun inwoners door Bartholomaeus Anglicus en Albertus Magnus als flegmatisch bestempeld.

Met de terugkeer van klimaattheorie en de overvloed aan traktaten over de humeuren – die het temperament en sommige fysieke eigenschappen van de mens zouden bepalen – werden etnische verschillen in toenemende mate 'gebiologiseerd', naast verklaringen op grond van culturele, linguïstische en genealogische factoren. In hoofdstuk 3, het laatste van de eerste afdeling, onderzoek ik de implicaties die de terugkeer van klimaattheorie hadden voor de vraag in hoeverre volksaard als iets onveranderlijks of fluïde beschouwd werd, aangeboren of aan verandering onderhevig door omgevingsfactoren. Hoewel een humorale complexie in potentie veranderingen onderging als een mens naar een ander klimaat verhuisde, stond de mate van verandering aan ethnocentrische percepties bloot. Tegen het einde van de periode die ik onderzoek, ontstond het idee dat etnische groepen een vast bepaalde humorale complexie hadden. Bovendien raakte de mate waarin een individu in staat

was om zijn ‘aangeboren’ volksaard te veranderen verweven met religieuze ideeën. Zo is er in de twaalfde eeuw enige discussie of de erfzonde ziekte en een melancholisch temperament veroorzaakte. Guibert van Nogent en Gerald van Wales meenden dat ketterijen verrezen doordat de duivel slinks misbruik maakte van de door klimaat beïnvloede aard van groepen. Uiteindelijk werden etnische groepen in middeleeuws-religieus denken aangespoord om hun aangeboren ondeugden te ontstijgen en het christendom te omhelzen. Het christelijke geloof schreef zelfs verplichte veranderlijkheid voor, in een verlichaamde taal van wedergeboorte in Christus, waardoor men een christelijke ‘essentie’ zou verkrijgen. Maar tegelijk werd de mogelijkheid tot verandering aan sommige groepen ontzegd, zoals joden.

Het tweede deel onderzoekt de functie en productie van lijsten die etnische eigenschappen en menselijke diversiteit catalogiseren. Dit gebeurt vanuit een religieus, literair en sociaal-cultureel perspectief. Hoofdstuk 4 behandelt de vroegste lijstjes, die eerst verschijnen in een negende-eeuwse kloosterlijke omgeving in Noord-Spanje. Deze lijstjes, die etnische ondeugden en in sommige gevallen ook deugden opsommen, dienden als ethische, contemplatieve handvaten in een eschatologische context, de monniken uitnodigend om de zondes en deugden van mensen te overpeinzen in het licht van het tijdelijke. In plaats van met de vinger naar de ander te wijzen, waren deze lijsten voor introspectie bedoeld. Van het Oosten naar het Westen koersend weerspiegelen de lijsten, die de stereotiepe deugden en ondeugden opsommen, de rol van etnische groepen in de geschiedenis van de mensheid, daar zij deugdelijk gedrag, en ten slotte het christendom, konden omarmen of verwerpen.

Vanaf de twaalfde eeuw, met de groeiende bureaucratie in het Westen, de opkomst van de universiteiten, en de studie van klassieke literatuur, worden de lijstjes ook in gedichten opgenomen. Zulke lijstjes gaan ook vermeende culturele gewoontes vermelden, die meer in overeenstemming met de contemporaine wereld zijn, zoals eet- en drinkgewoonten. Ook wordt meer verwezen naar contemporaine territoriale eenheden en etnische groepen, zoals dat van Vlaanderen. Hoofdstuk 5 behandelt etnische stereotypen en de opkomst van literaire productie vanaf de vroege twaalfde eeuw. In de bloeiende onderwijscentra oefenden klerken zich in poëziecompositie beïnvloed door verse handboeken van retorica, die nadrukkelijk de aanwending van etnische stereotypen voorschreven, door gebruik van algemene zegswijzen. Het gebruik van gemeenplaatsen was nodig voor succesvolle omschrijving en compositie, aangezien zulke beelden een snaar zouden raken in de verbeelding van mensen. Deze onderwijshandboeken waren zelf ook verzamelplaatsen van stereotypen, die de studenten leerden om gemeenplaatsen te gebruiken – een getuigenis van de sterke invloed die onderwijs heeft op het voortleven van topoi, die in onderwijsteksten omgezet worden in ‘officiële’ kennis. Op zulke wijze kon het idee van een volksaard – dat de ingewikkeldheden van individuele gedrags- en mentale eigenschappen buiten beschouwing laat – een praktisch doel dienen in literaire compositie. Deze stereotypen in literaire teksten waren meer losgezongen van de kloosterlijke ethiek, hoewel ze soms nog de oost-west koers handhaven, en uiteindelijk ook een moreel doel dienden.

De clerus die het *artes*-programma volgde in de internationale gemeenschappen van Bologna, Parijs en elders, werd tijdens colleges, in de handboeken en in de belletrie blootgesteld aan etnische stereotypen. In de elfde eeuw werd het satiregenre populair onder geestelijken die de klassieke literatuur bestudeerden. De clerus ging nu ook Rome's hebzucht en de corruptie binnen de Kerk aanvallen. Deze studenten werden ook aan elkaar blootgesteld – jonge mannen van verschillende afkomst kwamen uit heel Europa bijeen. In een nog steeds overwegend orale maatschappij – vaak het toneel van een verbale strijd waarin leden publiekelijk beschuldigd en in hun hemd werden gezet – namen studenten deel aan scheldpartijen waarvan de inzet de ridiculisering van de etnische eigenschappen van de ander was. Hoofdstuk 6 bespreekt het gebruik van stereotypen in verbale steekpartijen vanuit een sociaal-cultureel perspectief. Men lanceerde aanvallen op de 'essentie' van groepen, waarbij etnische namen bespot werden. Agressieve vormen van humor kwamen aan het oppervlak – de ander daarbij als moreel inferieur wegzettend – met hoongelach en nawijzen. Maar hoewel etnische grappen als agressieve verbale aanvallen beschouwd kunnen worden – die uitdrukking gaven aan etnisch bewustzijn en dit ook versterkten onder de leden van de gemeenschap – kon het inclusieve karakter van de stereotypen ook spanningen wegnemen in de internationale gemeenschap, intieme banden scheppend, als een vorm van gedisciplineerde agressie.

De laatste afdeling van deze studie behandelt de relevantie van etnische stereotypen als een middel om zich aantrekkelijke sociale waarden toe te eigenen, als een vorm van cultureel kapitaal. Hoofdstuk 7 bespreekt de wijze waarop de klassieke stereotype van de razende Duitser gespiegeld werd door de Franse toe-eigening van het beeld van de hoofse ridder – als ideaal lid van de *militia Dei* – beschermers van de Kerk. In plaats van uit te gaan van het idee dat de idealen van een universalistisch christendom tot eenheid leidden onder de westerse adel, kon er wel degelijk competitie ontstaan in de kruistochtbeweging, tussen mannen die zich de geïdealiseerde eigenschappen van de christelijke adel wensten toe te eigenen. Deze toe-eigening bespreek ik tegen de achtergrond van de opkomst van de *preudomme*, de edele man die moedig is maar zijn emoties in bedwang houdt door middel van de rede. Ervan uitgaand dat stereotypen een vorm van kapitaal kunnen zijn, kunnen de eigenschappen van de Franse *preudomme* tegenover die van de klassieke stereotype van de *furor Teutonicus* gezet worden. Daarmee werd de Duitsers hun aanspraak op beschermers van de christelijke gemeenschap ontnomen. Monniken William van Malmesbury en Guibert van Nogent hebben deze verschillen zelfs verklaard door middel van de klimaattheorie, stellend dat het Franse gebied het beste toegerust was om kruisvaarders voort te brengen.

Evenzo behandelt hoofdstuk 8 hoe de Anglo-Normandische clerus zich beelden toe-eigende van hoffelijkheid zoals vrijgevigheid en vrolijkheid, grote overeenkomsten vertonend met de eigenschappen van het ideale sanguinische type. Dit kan een reactie zijn op de schande van de Normandische verovering en de daarop volgende assimilatie tussen Angelsaksen en Normandiërs, die hun reputatie herschiepen in de twaalfde eeuw – zich onderscheidend van hun 'achterlijke' Keltische burenen – wier gebied zij bezig waren te koloniseren. Anglo-Normandische clerici en monniken presenteerden zichzelf als eigenaars van urbane kenmerken als onderdeel van een

beschavingsproces. Dit deden ze liever dan zich presenteren als ideale ridders – wat een moeilijkere positie was gezien de recente verovering op de Angelsaksen en hun reputatie – in de ogen van de Noormannen – als dronken, slappe vechters. Deze nieuwe reputatie was vooral in zwang onder Anglo-Normandiërs van gemengde afkomst en sociale positie – *social climbers* die op de sociale ladder konden stijgen na de verovering, in het uitdijende koninklijk bureaucratisch apparaat. Tegelijk namen zij afstand van de reputatie van Germaanse domheid, met wie de Angel-Saksen van oudsher een afkomst zouden delen. Weer wordt de beeldvorming van beschaafde hoffelijkheid in een discours van omgevingsfactoren ingebed.

Ten slotte bespreekt hoofdstuk 9 de relevantie van de specifieke etnische stereotype van Engelse dronkenschap in het licht van hun idee van uitverkorenheid. Het drinken was een wijdverbreide culturele gewoonte die door aaneengeschakelde etnische groepen die zich op het eiland vestigden werd geadopteerd. Ook werd het in verband gebracht met de mythe van een door God uitverkorenen volk te zijn. Engelse dronkenschap bood een rechtvaardiging voor de golf van veroveringen van het eiland, als een katalysator van Gods wraak voor hun zondige gedrag. Het beeld van het bier drinken, in uitvoerige proostrituëlen, door sommige clerici bestempeld als het gevolg van de erfzonde, kon zo de verantwoording voor het lot van het volk op de schouders leggen van de Engelse bevolking. Hoewel een ideologie ontbrak dat de macht voortvloeide uit de wil van de inwoners van Engeland, kon het concept dat de zonden van een uitverkoren volk zijn lot bepaalde betekenen dat volksaard een bepalende rol speelde in de lotsbestemming van uitverkoren volkeren.

Een ideologie als nationalisme – waarbij loyaliteit eerst en vooral naar de natie uitgaat – ontbrak in de twaalfde eeuw. In deze periode kwam de macht van bovenaf, waarbij de goddelijk aangewzen koning heerste over de territoria. Macht kwam niet van ‘het volk’, in overeenstemming met zijn volksaard. Toch was het concept volksaard wel degelijk relevant. Ideeën over volksaard gaven vorm aan ontmoetingen tussen mensen. Zij konden etnisch bewustzijn en gevoelens van saamhorigheid versterken. In de loop van de dertiende eeuw zouden zij ook worden toege-eigend door vorsten in een discours over machtsuitbreiding. Bovenal hadden zij een religieuze betekenis, aangezien volksaard een rol werd toegekend in de lotsbestemming van de mensheid. Zo hadden etnische stereotypen een diepe betekenis, veel dieper dan ‘primitieve uitdrukkingen van haat’.